

ԱՂԲԱԿԻ ԳԱՎԱՌԱԿՈՒԹՎԱԾ ԸՆԹԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1914-1915 ԹԹ.

Սաթենիկ Ա. Մաթոսյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ

Հոդվածում ներկայացվում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Աղբակի (Բաշկալեի) գավառակում տեղի ունեցած ցեղասպանական իրադարձությունները՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով 1914 և 1915 թվականներին: Աղբակի աշխարհագրական դիրքը՝ Պարսկաստանին մոտ լինելը, այն դարձրել էր տնտեսական և ռազմական կարևոր տարածաշրջան: Հոդվածը հիմնվում է ժամանակի տարբեր (գերագանցապես արխիվային) աղբյուրների վրա՝ ընդգծելու տարածաշրջանում հայերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների համակարգված բնույթը և ներկայացնելու դրանց հաջորդած բռնի տեղահանումները:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Վանի նահանգ, Աղբակի գավառակ, հուշեր և վկայություններ, կոտորած, տեղահանություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 20.08.2024: Ընդունվել է տպագրության՝ 04.12.2024:
The article was submitted on 20.08.2024 and accepted for publication on 04.12.2024.
Статья поступила 20.08.2024 и была принята к публикации 04.12.2024.

Ինչպես հղել՝ Սաթենիկ Ա. Մաթոսյան, «Աղբակի գավառակում հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանական գործողությունները 1914-1915 թթ.», *Յեղասպանագիտական հանդես* 12, no. 2 (2024), 41-56:

How to cite: Satenik A. Matosyan, “The Genocidal Actions Against Armenians in the Aghbak Sub-District in 1914-1915,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 12, no. 2 (2024), 41-56.

Как сослаться: Сатеник А. Матосян, “Геноцидальные действия в отношении армян в Ахбаке в 1914-1915 гг.,” *Цехаспанагитакан андес* 12, no. 2 (2024), 41-56.

Գավառակի աշխարհագրական դիրքը, բնակչության կազմը և մշակութային ժառանգությունը ցեղասպանության նախօրեին

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Վանի մոտ լինելը պարսկական սահմանին, սահմանային զգալի առևտուրը և Պարսկաստանի հետ մաքսանենգությունը, վճռորոշ նշանակություն ունեցան նրա տնտեսության և ժողովրդագրական կայունության համար¹:

Վանի նահանգի Բաշկալե քաղաքը՝ հայտնի հայ-քրդական խառը բնակչությամբ, կարևոր դեր է ունեցել այս տնտեսական ցանցում: Քրդերի և հայերի հարաբերությունները բարդ էին. դրանք ներառում էին նաև համագործակցային առևտրային փոխառնչություններ, նաև քաղաքական ու տարածքային հարցերի շուրջ հակամարտություններ²:

1 Hilmar Kaiser, “Tahsin Uzer: The CUP’s Man in the East,” in *The End of the Ottomans* (Bloomsbury Publishing Plc, ebook, 2019), 93-119:

2 Hilmar Kaiser, “Requiem for a Thug: Aintabli Abdulkadir and the Special Organization,” in *The End of*

Ականատեսների վկայությունները համապարփակ պատկերացում են տալիս օսմանյան իշխանությունների կազմակերպած ցեղասպանական բնույթի համակարգված և դաժան գործողությունների մասին:

Աղբակը գավառ էր Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում: Տեղակայված էր Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ Մեծ Զավ (կամ Զաբ) գետի վերին հոսանքի շրջանում, բուն կողմերից շրջապատված էր լեռներով: Հնում Արծրունիների տոհմական գավառն էր: Այդտեղ էր գտնվում Արծրունիների իշխանանիստ Ադամակերտ (կամ Հադամակերտ) գյուղաքաղաքը³: Ադամակերտը ավելի ուշ կոչվել է Բաշկալե: Գյուղաքաղաքը տեղակայված էր Աղբակի դաշտի արևմտյան սահմանը կազմող լեռների ժայռոտ լանջին՝ 2700 մետր բարձրության վրա՝ Մեծ Զաբի ակունքների մոտ: Եղել է գավառի կենտրոնը:

Հին Աղբակ գավառը համապատասխանում է նոր ժամանակների Վանի նահանգի Հաքարի գավառի համանուն գավառակին: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Աղբակի գավառակն ուներ 81 գյուղ, որից 24-ը՝ հայկական: Այդտեղ ապրում էին հայեր (մոտ 10 000), քրդեր (8 000), ասորիներ ու հրեաներ (մոտ 2 000): Գավառակում կար հայկական հինգ-վեց վարժարան: Հայկական գյուղերը 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ ավերվեցին թուրքերի կողմից: Իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայկական գյուղերը գրեթե ամայացան ու ոչնչացան: Հայ բնակիչների մեծ մասը զոհվեց 1915 թվականին, իսկ ողջ մնացածները գաղթեցին տարբեր երկրներ⁴:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին՝ 1914 թվականին, Աղբակի գավառակն ունեցել է հետևյալ ժողովրդագրական պատկերը⁵.

Քաղաք և գյուղ	Տուն	Շունչ
Բաշկալե	200	1645
Ս. Բարդուղիմեոս	40	244
Հասպտան	45	260
Մալքավան	16	70
Էրնգանի	27	205
Բժակերտ	15	112
Խառատուն	11	65
Սորաղեր	4	18
Փիս	4	24
Բազ	5	49

the Ottomans (Bloomsbury Publishing Plc, ebook, 2019), 67-93.

3 Ա.-Դո, *Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին* (Երևան, Տպարան «Լոյս», 1917), 28:

4 Թ. Խ. Հակոբյան, Սո. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հատոր 1 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986), 600-601:

5 Ա.-Դո, *Մեծ դեպքերը Վասպուրականում*, 28:

Քաղաք և գյուղ	Տոն	Շունչ
Սորան	24	163
Հերեսան	11	74
Ալաս	35	280
Ալալեան	7	45
Բեզա	9	79
Ռասուլան	8	54
Չուլս	15	96
Պապլիասան	5	18
Քարաբլուր	1	4
Ընդհանուր	482	3505

Իսկ ըստ 1913-1914 թթ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալների Աղբակում հայ բնակչության ընդհանուր թիվը 7 157 էր (390 տուն)⁶:

Քաղաքից վեր բարձրանում էր Բաշկալեի հինավուրց բերդը՝ հռչակավոր Ադամա-կերտը, որի ավերակներն են մնացել: Քաղաքից դեպի արևելք՝ 20 կմ հեռավորության վրա, սուրբ Բարդուղիմեոս առաքյալի հայտնի վանքն էր⁷:

Աղբակի շրջանի մշակութային ժառանգության կոթողներից է Ալտարահի վանքը, որը գտնվում է Վանի Աղբակ գավառի Առակ գյուղի մոտ: Բնական քարայրի մեջ է կառուցված, ճակատին դրոշմված են տարօրինակ ու անընթեռնելի գրեր, տեղ-տեղ երևում են փորված խաչեր⁸:

Մշակութային մեկ այլ արժեք է Ս. Բարդուղիմեոսի վանքը, որն ընկած է Ադամա-կերտ (Բաշկալե) գյուղաքաղաքից հյուսիս-արևելք՝ տարանցիկ ճանապարհի վրա՝ երկու գետակների միախառնման վայրում: Շքեղ էր վանքի գավիթը, որը կառուցվել է ուշ ժամանակներում՝ 11-12-րդ դարերում: Վանքը եղել է գրչության հայտնի կենտրոն: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը այն ուներ դպրոց և որբանոց: Վանքի հիմնադրման թվականը հայտնի չէ: Նրա մասին հավաստի տեղեկությունները սկսվում են 14-րդ դարից: Եղել է գավառակի առաջնորդարանը⁹:

Ս. Բարդուղիմեոսը եղել է Աղբակի թեմի եպիսկոպոսանիստ աթոռը: Որոշ ժամանակ վանքում վարժարան է գործել, որը 1915 թ. փակվել է¹⁰:

6 Ռոբերտ Թաթոյան, «Վիճակագրական տվյալները Վանի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1878-1914 (աղբյուրների համադրության և վերլուծության փորձ)», *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր* 7 (2003), 76:

7 Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հատոր 1, 600-601:

8 Տեր Բարդուղիմեոս քահանա Հակոբյան, «Վասպուրականի առաքելահիմն վանքերն ու եկեղեցիները», *Էջմիածին* 6 (2012), 111-112:

9 Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հատոր 1, 622:

10 Հակոբյան, «Վասպուրականի առաքելահիմն վանքերն ու եկեղեցիները», 115-116:

Աղբակի հայության կոտորածն ու թալանը

Թուրքական կանտոնավոր բանակի և քրդական խուժանի բարբարոսությունների մասին տեղեկություններ ենք ստանում Վանի նահանգի Հաքարի գավառի Աղբակի գավառակի գյուղերից վերապրած բնակիչներից: Վերապրածների թիվը մեծ չէ, և կան գյուղեր, որոնցից ոչ մի բնակիչ չի փրկվել: Մեզ հասել են միայն վեց բնակավայրերից վերապրածների հուշեր: Ստորև ներկայացված են Բաշկալե, Բժնկերտ, Հասփստան, Էրնկան, Սորան և Խատատուն գյուղերի վերապրածների հաղորդած տեղեկությունները՝ Աղբակի գավառակի գյուղերում կատարված իրադարձությունների վերաբերյալ:

Հաքարի գավառի Աղբակի գավառակի **Բաշկալե** գյուղաքաղաքում տեղի ունեցած կոտորածի մասին պատմում է վերապրած Հայկանուշ Գասպարյանը, ով, փրկվելով կոտորածից, հաստատվել էր Ախտախանայում (գյուղ Իրանի հյուսիս-արևմուտքում):

Երբ օսմանյան տերությունը մտավ պատերազմի մեջ, և սկսվեցին ռազմական գործողությունները, հայերը բազում արհավիրքներ տեսան, որոնք նախապես ծրագրված էին: Ականատեսի խոսքով՝ բարեկեցության միջին մակարդակ ունեցող բոլոր ընտանիքները բավականին զգալի պատերազմական հարկ էին տալիս՝ այդ թվում ցորեն, ձավար, 10 օսմանյան ոսկի, գուլպաներ, կարպետներ, տրեխներ, ձեռնոցներ, յուղ և երեք գլուխ ոչխար: Սա սահմանված օրենք էր բոլորի համար, որը խախտելու դեպքում ծեծ կամ այլ տեսակ պատիժներ էին կիրառվում, նույնիսկ գործը հասնում էր սպանության, եթե պատերազմական ատյանի առաջ ինչ-որ մեկը հանդգներ ասել, որ չի պատրաստվում ոչինչ տալ բանակին¹¹:

Ինչպես հաղորդում է ականատեսը, երբ ռուսական բանակը գիշերով նահանջեց Բաշկալեից, 1914 թ. նոյեմբերի 19-ի առավոտյան քրդական մի ջոկատ շրջապատեց տեղի բնակիչներին և սկսեց կրակ արձակել տների պատուհաններից ներս: Այն տղամարդիկ, որոնք զենքեր ունեին, դիմեցին ինքնապաշտպանության: Բայց նրանք ոչինչ չէին կարող անել բազմապատիկ անգամ ավել քրդական ջոկատի դեմ: Քրդերն առաջարկեցին անձնատուր լինել և երդվեցին, որ կխնայեն բոլորի կյանքը, սակայն դրանք սին խոստումներ էին և լավագույն միջոցը՝ հեշտությամբ սպանելու գյուղի տղամարդկանց: Հենց առաջին տանը նրանք սպանեցին վեց հոգու, որոնք Բաշկալեում առաջին զոհերն էին: Քրդերը կողոպտեցին ամբողջ տունը, ապա դիերի հետ միասին հրդեհեցին այն¹²:

Ականատեսը շարունակում է, որ ձմռանը՝ ամեն օր, կառավարության հրամանով ոստիկանները ձերբակալում էին հայ տղամարդկանց՝ պատճառաբանելով, թե Վանի պատերազմական ատյանն է հավաքում նրանց, բայց գիշերը Բաշկալեի դարբին Խաչոյի տանը, որը գյուղի եզրին էր, սպանում էին բոլորին և նետում ջրհորը: Սարգիս Մանուկյան անունով 18-ամյա մի տղա կիսակենդան վիճակում կարողացել է դուրս գալ այդ ջրհորից: Շելյա Մահարը խնայել է նրա կյանքը, որից հետո տղան փախել է Հաֆթվան:

11 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 1, կազմողներ՝ Ամատունի Վիրաբյան և Գոհար Ավագյան, գլխ. խմբագիր՝ Ամատունի Վիրաբյան (Երևան, Հայաստանի ազգային արխիվ, 2012), 401:

12 Նույն տեղում, 402:

Հետապնդումները, ձերբակալություններն ու սպանությունները շարունակ սաստկանում էին: Կանայք ամեն օր՝ կեսօրին, թաղում էին սպանվածների դիակները, իսկ քրդերը գիշերները քանդում էին գերեզմանները, հանում դիերը և թողնում, որ շներն ուտեն դրանք¹³:

1914 թ. ուշ աշնանը թուրքական բանակի գլուխ անցած Խալիլ և Ջևդեթ բեյերը շարժվեցին դեպի Թավրիզ՝ ավեր ու կոտորած սփռելով Ուրմիայի, Ուրագ-Բուլաղի և Սալմաստի բնակչության շրջանում: Հենց այդ ժամանակ էլ սկսվեց Վասպուրականի ողբերգությունը: Դեկտեմբերի առաջին շաբաթվա ընթացքում, երբ ռուսական զորամասերն արդեն նահանջել էին Ադրակից, թուրքական կանոնավոր զորամասերը քրդական ջոկատի հետ հաշվեհարդար տեսան Հաքարիի նախկին վիլայեթի կենտրոն Բաշկալեի, ապա՝ Ադրակի շրջանի գյուղերի, Ս. Բարդուղիմեոս վանքի շրջակայքի բնակիչների նկատմամբ: Կոտորում էին անմեղ կանանց ու երեխաներին, հրդեհում տներ, կողոպտում նրանց ունեցվածքը¹⁴:

Ադրակի և Սարայի հայկական և ասորական գյուղերը թալանվում ու հրդեհվում էին, իսկ բնակչությունը՝ կոտորվում: Ռուսների նահանջից հետո Թաբուր աղա Ահմեդ բեկն իր 160 թուրք ժանդարմներով ու Շիկարի մագրիկցի քուրդ ցեղապետ Շերեֆ բեկն իր 150 քուրդ համիդիներով Բաշկալե քաղաքում ու շրջանի ուր գյուղերում ներխուժեցին հայկական թաղերը, թալանեցին ու հրդեհեցին տները, 10 տարեկանից բարձր բոլոր տղաներին կոտորեցին՝ որոշ վայրերում չխնայելով անգամ ավելի ցածր տարիքի երեխաներին, որոնց դիակներն ընկած էին թողնում փողոցներում: Բախտի քմահաճույքին թողնելով անհաց ու անօթևան մնացած կանանց ու երեխաներին՝ գեղեցիկ աղջիկներին տանում էին Վան՝ Շամիրամի թուրքական թաղամասում վաճառելու կամ հյուրասիրության առարկա դարձնելու համար¹⁵:

1914 թ. դեկտեմբերին Վանի նահանգի Սարայ և Բաշկալե գավառներում սպանվեց շուրջ 10 000 հայ: Իրավիճակը բարդանում էր: «Ահ ու դողի ամիսներ էինք ապրում, կոտորածը գաւառներէն (914 թուականի աշնանային նահանջի հետեւանքով) կամաց-կամաց մոտենում էր քաղաքին»¹⁶, - գրել է Արամ Մանուկյանը (Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի գլխավոր կազմակերպիչներից, հետագայում՝ Վանի նահանգապետ) 1916 թվականին: 1915 թ. հունվար-մարտ ամիսներին բռնություններ տեղի ունեցան Վասպուրականի Ադրակ, Թիմար, Հայոց ձոր և այլ գավառներում: Կոտորածներին զոհ գնաց 16 000 հայ, 15 000-ը ապաստանեց Վանում: Թուրքական բանակում ծառայող հազարավոր հայ զինվորներ կոտորվեցին¹⁷:

Ի պատասխան թուրքական բռնարարքների՝ հայերը սպանեցին մի քանի տասնյակ թուրք ոստիկանների, մի շարք վայրերում կտրեցին հեռագրալարերը¹⁸:

13 Նույն տեղում, 403:

14 Ջոն Կիրակոսյան, *Երիտթուրքերը պայքարային դատարանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թվականներ - 1914 թ.)*, գիրք I (Երևան, «Հայաստան», 1982), 259:

15 Ավետիս Հարությունյան, «Հայկական կոտորածները Վան-Վասպուրականի գավառներում (1914-1915 թթ.)», *Էջմիածին* 4 (2013), 36-37:

16 Արամ [Մանուկեան], «Իշխան (Նիկոլ Պողոսեան)», *Հորիզոն* (Թիֆլիս), 7 ապրիլի 1916 (թիվ 78):

17 Մակիչ Արզումանյան, *Հայաստան. 1914-1917* (Երևան, «Հայաստան», 1969), 317:

18 Վահագն Տատրյան, *Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պայքարային քն-*

Այս ամենը շարունակվում է մինչև 1915 թ. գարուն, երբ տեղի թուրք պաշտոնյաները պատրաստվեցին լքելու գյուղը՝ իրենց հետ տանելով այնքան ավար, ինչքան հնարավոր էր: Ապա սկսեցին կոչ անել հայ կանանց և երեխաներին միանալու իրենց՝ ասելով, որ շուտով գալու է Խալիլ փաշան 50 000-անոց զորքով: Շատերը ենթարկվեցին այդ խաբեական կոչին, իսկ ոմանք որոշեցին մնալ: Կառավարության հրամանով, սակայն, ոստիկանները մտան նրանց տները, ուժով դուրս բերեցին նրանց և տարան իրենց հետ՝ չխնայելով անգամ կույրերին, կաղերին ու նույնիսկ մահամերձ հիվանդներին: Այդպիսով հայերին քշեցին դեպի Գավառի գավառակը, որը Բաշկալեից 60 կմ հեռավորության վրա էր: Դժվարին երթի ընթացքում, որը տևեց հինգ օր, շատերը մահացան սովից, ծարավից և հիվանդություններից: Երբ տեղ հասան, դահիճները սպանեցին 15-20 տղամարդու և դիակները նետեցին Գավառի գետը:¹⁹

Մայիսի 5-ին Անդրանիկի հեծելազորը 1-ին և 2-րդ վաշտերի հետ ուղևորվեց Բաշկալե: Վաշտերը գրավեցին Բաշկալեի աջ և ձախ բարձունքները, իսկ հեծելազորը կազակների հետ առաջացավ դեպի Բաշկալե: Այստեղ Անդրանիկի գունդը գերի է վերցրել չորս ձիավորի, որոնցից տեղեկացել են, որ հետախուզություն է ուղարկվել՝ ամրանալու Չուխ-Գյաղուկում: Եթե նրանք հասնեին իրենց նպատակին, ողջ Վասպուրականը կվտանգվեր, քանի որ Չուխ-Գյաղուկում 500 լավ զինված ոստիկան կար՝ չհաշված քրդերը²⁰:

Բաշկալեի տարագրյալներին, որոնք 1 000 հոգուց ավել էին, այնտեղ չթողեցին, այլ սկսեցին քշել դեպի Մոսուլ: Երբ հասան Շամդինանի Նեիրի, սկսեցին նրանց միմյանցից բաժանել. 700 առողջ հայերի քշեցին դեպի Մոսուլ, իսկ մնացած 300 հոգուն հանձնեցին տեղի զորապետ Էմնիյե էֆենդիին, որոնց հետ էին մնացել նաև 18-19 տարեկան վեց երիտասարդներ, որոնց ոստիկանները, գյուղից դուրս տանելով, ցանկանում էին սպանել, բայց ի վերջո նրանք իսլամացվում են²¹: Երբ Նեիրիում մնացած այդ 300 հոգուց 220-ը ցրտից կամ սովից մահանում են, մյուսներին քշում են դեպի Մոսուլ: Ոմանք, սակայն, հիվանդ ձևանալով, կարողանում են ճողոպրել և մնալ Նեիրիում:

1916 թ. մայիսին սկսվում է ռուսական զորքի հարձակումը: Թուրքերը և տեղի շեյխերը գաղթեցին դեպի Ռևանդուզ և ցանկանում էին իրենց հետ տանել նաև հայերին, սակայն հայերը գիշերով փախան լեռներ և այնտեղ մնացին երեք օր, մինչև կհասներ ռուսական բանակը: Ռուսական բանակի օժանդակությամբ շուրջ 90 հայ կանայք և երեխաներ ազատվեցին գերությունից ու տեղափոխվեցին Մավմաստ: Նրանց թվում էին նաև վերոնշյալ իսլամացած երիտասարդները՝ Մովսես Նիսանյանը, Աղավարդ Դարբինյանը, Հայրիկ Թոսունյանը, Մանվել Կարապետյանը և Խոսրով Պողոթյանը²²:

Հաքարի գավառի Աղբակի գավառակի **Բժնկերտ** գյուղի կոտորածի մասին տեղե-

նարկումներով (Մասաչուսեթս (ԱՄՆ), «Պայքար» հրատ., 1995), 50:

19 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հ. 1, 404:

20 Անդրանիկ Օզանյան, Փաստաթղթեր և նյութեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների 1-2 (1991), 143:

21 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հ. 1, 404:

22 Նույն տեղում:

կոլոնիաներ ենք ստանում վերապրած Իսկուհի Պաթոյանի վկայությունից, ով փրկվել և բնակություն էր հաստատել Հաջիվարում²³:

Բժնկերտ գյուղը մոտ 50 տուն բնակչություն ուներ, որոնցից 20-ը հայ ընտանիքներ էին, իսկ մնացածը՝ քուրդ: Մինչև ռուսական բանակի մոտենալը Բժնկերտում հայերի և քրդերի հարաբերությունները բարեկամական էին: Բայց երբ ռուսները մոտեցան, քրդերը սկսեցին պնդել, որ պետք է սպանեն գյուղի բոլոր հայերին, որովհետև նրանք կարծում էին, որ հայերը կարող էին միանալ ռուսներին, քանի որ հայերն ու ռուսները կրոնակից էին²⁴:

Զինվորներին պաշար հասցնելու պատրվակով և պատերազմական տուրքի անունով շարունակաբար տեղի էին ունենում թալաններ: Ոստիկանները մտնում էին հայերի տներն ու տանում սնունդ, հագուստ և այլն, որքան ուզենային²⁵: Սակայն անսպասելիորեն եկան ռուսները, և գյուղում կոտորած չեղավ: Բայց դեկտեմբերի 20-ին ռուսները նահանջեցին և հայերին էլ իրենց հետ տեղահանեցին՝ գիտակցելով, որ թուրքերն ու քրդերն իրենց վրեժը հայերից են լուծելու: Գյուղում մնացին միայն երեք ծեր տղամարդ և հինգ ծեր կին, որոնց Մահմուդ և Իսա աղաները սպանեցին և տիրացան գյուղի ամբողջ շարժական ու անշարժ գույքին²⁶:

Հերթական բնակավայրը, որի մասին որոշ տեղեկություններ է հաղորդել վերապրած և Թմբուլում²⁷ բնակություն հաստատած Մուսան Ասպատուրյանը, Աղբակ գավառակի **Էրնկան** գյուղն է: Ի դեպ, այս գյուղը միակն է, որի բնակչությունը, նախապես փախուստի դիմելով, փրկվել է:

Էրնկան գյուղը գտնվում է Աղբակի գավառակում՝ Աղբակ գետի վերին հոսանքի աջակողմյան վտակներից մեկի ափին, Սուրբ Բարդուղիմեոս վանքից մի քանի կիլոմետր արևմուտք, լեռնային վայրում: 1905 թ. ուներ 85 տուն բնակչություն: Եկեղեցին Սուրբ Ստեփանոսն էր, որը կառուցվել է 1660 թվականին: Նշմարվում են ևս երկու եկեղեցիների՝ Սուրբ Ծիրանավորի և Սուրբ Սարգսի ավերակները: Գյուղում եղել են ընդարձակ գերեզմանոցներ, որոնք վկայում են, որ հնում գյուղն ավելի բազմամարդ է եղել՝ մոտ 500 տուն: Գյուղի բնակչության մեծ մասը կոտորվել է գաղթի և տեղահանության ճանապարհին: Գյուղի արևմտյան կողմում՝ Մայայրսա և Մայտանոկա լեռների արևելյան փեշերին է գտնվում Էրնկանի Սուրբ Աստվածածին վանքը, որը միջին դարերում եղել է հայ գրչության կենտրոններից մեկը: Մինչև 1915-1918 թվականները պահպանվում էր գեղեցիկ կաթողիկեն: Պահպանվել են 15-րդ դարի վերջին այդտեղ ընդօրինակված մի քանի հայերեն ձեռագրեր²⁸:

23 Հաջիվար - գյուղ ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում գտնվող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Բաբեկի շրջանում:

24 Հայոց ճեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հ. 1, 405:

25 Նույն տեղում:

26 Նույն տեղում:

27 Թմբուլ - գյուղ ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում գտնվող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Բաբեկի շրջանում:

28 Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1988), 372:

1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին ռուսական բանակը նահանջեց, Ադրակի բոլոր գյուղերի բնակչությունը կոտորվեց, գեղեցիկ կանայք առևանգվեցին, բոլոր տները թալանի ու կողոպուտի ենթարկվեցին: Կոտորածից փրկվեցին միայն Էրնկանի բնակիչները, որովհետև, ինչպես նշվեց, նախապես փախուստի էին դիմել: Էրնկանցիները թեև հետո վերադարձան Սալմաստ, բայց և այնպես չէին համարձակվում գնալ Էրնկան, քանի որ գյուղն ամբողջությամբ «մաքրված չէր հայի դահիճներից»: Տարագրվածների մնացած մասը ցրվել էր Կովկասի տարբեր կողմերում²⁹:

Հաջորդ գյուղը, որտեղ տեղի են ունեցել դաժան կոտորածներ, Հաքարի գավառի Ադրակի գավառակի **Խառատուն** գյուղն է: Այս գյուղից կան երկու վերապրածների վկայություններ, որոնք, մեկը մյուսին լրացնելով, պատմում են գյուղում տեղի ունեցած անօրինությունների և դաժանությունների մասին:³⁰ Նրանցից մեկը Խոսրով Մարտիրոսյանն է, մյուսը՝ Նուբար Մարտոսյանը, որոնք, փրկվելով կոտորածներից, բնակություն են հաստատել Շխմահմուղում³¹:

Նախ՝ մի քանի տեղեկություններ գյուղի մասին: «Խառա» անվանամասը տեղական բարբառով նշանակում էր «հարուստ»: 19-րդ դարի վերջին գյուղն ուներ 25 տուն հայ և 20 տուն քուրդ բնակիչ: Եկեղեցին Սուրբ Աստվածածինն էր: Մոտակայքում կար մեկ այլ ավերակ եկեղեցի ևս: Ինչպես ցեղասպանության շրջանում, այնպես էլ 1895-1896 թվականների հայկական կոտորածների ժամանակ գյուղի հայ բնակչության մեծ մասը կողոպտվել և բնաջնջվել է³²:

1914 թվականի հուլիսի երկրորդ կեսին թուրքերը տղամարդկանց զորահավաք կազմակերպեցին, սակայն այդ զորահավաքին գնացածներից և ոչ ոք չվերադարձավ: Ամեն օր կրկնվում էին պատերազմական տուրքի անունով սննդի, հագուստի և այլ իրերի բռնագրավումները³³:

Հարկ է նշել, որ քրդերը հաճախ էին սպառնում՝ ասելով, որ մինչև ռուսները գան հայերին օգնության, իրենք ամեն ինչ կանեն այդտեղի հայ բնակչությանը կոտորելու համար: Ամեն օր հայերը քնում և արթնանում էին վախի մթնոլորտում: Եվ իսկապես, երբ 1914 թ. հոկտեմբերին ռուսները մտան Ադրակ³⁴, քրդերը մի առավոտ 3 000-անոց բազմությամբ, Շարաֆ բեյի (մեկ այլ աղբյուրում՝ Շահբազ աղայի) գլխավորությամբ շրջապատեցին գյուղի բնակիչներին³⁵: Բոլոր երիտասարդները զորակոչված էին, իսկ գյուղում մնացած պատանիներն ու ծերերը այդ օրը սպանվեցին: Կանանց թալանեցին, մինչև անգամ մերկացրին ու վերցրին նրանց հագուստը³⁶: Ոմանք հասցրին

29 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հ. 1, 406:

30 Նույն տեղում:

31 Շխմահմուղ -- գյուղ ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետության կազմում գտնվող Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Բաբեկի շրջանում:

32 Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, 678:

33 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հ. 1, 407:

34 Նույն տեղում:

35 Նույն տեղում:

36 Նույն տեղում:

փախչել, սակայն մոտակա գյուղերի բնակիչներից ոչ մեկը չփրկվեց. բոլորը կոտորվեցին³⁷:

1914 թ. հոկտեմբերի կեսերին Անդրանիկի կամավորները սարսափահար վիճակում գտան գյուղում ողջ մնացածներին և տարհանեցին: Կանայք և երեխաները, անկարող լինելով քայլելու ցուրտ եղանակին, ցրտահար ընկնում էին ճանապարհի եզրերին: Մահացածների թիվը հասնում էր 1 000-ի: Սալմաստ է հասել տեղահանվածների միայն 1/3-ը: Նրանցից շատ քչերն են հետագայում բնակություն հաստատել Սալմաստում, իսկ մնացածները տեղավորվել են Կովկասի զանազան շրջաններում: Գյուղ վերադարձողներ չեն եղել³⁸:

Աղբակի գավառակի **Հասփստան** գյուղի և մի քանի այլ վայրերի կոտորածների, ինչպես նաև նահանգում տիրող իրադրության մասին է վկայում վերապրած Վահան Պետրոսյանը, ով մի քանի անգամ հայտնվել է ծանր իրավիճակներում և, մեծ դժվարությամբ փրկվելով, բնակություն հաստատել Ախտախանայում³⁹: Հասփստան գյուղի վերապրածներից է նաև Բանամշահ Օհաննեսյանը, ով ևս վկայություն է թողել գյուղի կոտորածի մասին:⁴⁰

Հասփստանը գտնվում է Աղբակ գետի միջին հոսանքի աջ ափին: Հիմնականում հայաբնակ էր: 19-րդ դարի սկզբին ուներ 100 տուն բնակչություն, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին՝ 40-45 տուն: Գյուղացիները հիմնականում զբաղվում էին երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Հասփստանն ուներ եկեղեցի և «Ծաղկոց դպրոց»: Այն եղել է նաև գրչության կենտրոն: Բնակչությունը մասնակցություն է ունեցել 1915 թվականի ինքնապաշտպանական կոիվներին⁴¹:

1914 թ. օգոստոսի 15-ին գյուղից ուսուցիչներ Վահան Պետրոսյանը և Գասպար Աղոյանը տեղի առաջնորդ Վահրամ վարդապետ Կանաչյանի հանձնարարական նամակով պետք է մեկնեին Վան՝ ընդհանուր ուսուցչական ժողովին մասնակցելու և ուսումնական խորհրդից հրահանգներ ստանալու համար⁴²: Ճանապարհի քառորդ մասը չանցած՝ նրանք տեղեկանում են, որ երեք օր առաջ զորահավաք (սեֆեր-բերլիք) է հայտարարվել: Նաև նրանց ասում են, որ սկսվել էր սարսափելի հավածանք, և պատմում են, թե ինչպես էին Վանի ճանապարհին տեսել քրդերի դիակներ, որոնց սպանել էին զինվորագրվելուց խուսափելու պատրվակով⁴³: Այս ամենը լսելով՝ ուսուցիչներն իսկույն վերադարձել են գյուղ, և այդ տեղեկությունները ստուգելու համար Վահան Պետրոսյանն անձամբ մեկնել է Բաշկալե: Հասնելով այնտեղ՝ նա հրապարակում տեսել է փակցված համապատասխան հայտարարությունը:

37 Նույն տեղում:

38 Նույն տեղում:

39 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հ. 1, 411:

40 Նույն տեղում: Բանամշահ Օհաննեսյանը հետագայում բնակություն է հաստատել Թմբուլում (Տամբատ):

41 Հակոբյան, Մելիք-Բախշյան, Բարսեղյան, Հայասրանի և հարակից շրջանների տեղանունների քառարան, հ. 3 (Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1991), 375:

42 Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում, հ. 1, 408:

43 Նույն տեղում:

Մեկ օրվա ընթացքում գյուղից զինվորագրել են 68 հոգու: Վահան Պետրոսյանը գնացել է Բաշկալե՝ հույս ունենալով ազատվելու զինվորագրումից, քանի որ կար օրենք, ըստ որի՝ ուսուցիչները, անկախ ազգային պատկանելությունից, չպետք է զինվորագրվեին: Նա փորձել է ոստիկանապետին ցույց տալ իր ուսուցչական վկայականը, բայց վերջինս հարձակվել է նրա վրա և, հայտարարելով, որ Վահանը փախել է զինվորական ծառայությունից, հրամայել է ձերբակալել նրան ու բանտ նետել: Չորս օր բանտում մնալուց հետո Վահանին 15 հայերի և 40 քրդերի հետ օգոստոսի 17-ին Բաշկալեից ուղարկել են Ջուլամերիկ⁴⁴:

Վահանի վկայությամբ՝ երբ ռուսներն 1914 թ. աշնանը առաջին անգամ մտել են Բաշկալե և այնուհետև նահանջել, գյուղի բնակիչների մեծ մասը կոտորվել է, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ թալանվել: Բնակչության մյուս մասը կոտորվել է 1915 թ. մայիսին, երբ ռուսական զորքերը կրկին մտել են Բաշկալե և գրավել Վանը⁴⁵:

Բաշկալեի կոտորածներից 4-5 օր հետո քրդերը սկսել են անխնա կոտորել Հասփստան գյուղի հայ բնակիչներին: Ամեն մի քուրդ պետք է սպաներ իր հարևան հային, իսկ հետո սպանված հայերի դիակները նետում էին շներին: Մահսար էֆենդիի մասին ասվում է, որ նա մի քանի ցեղապետերի հետ ամեն գիշեր շրջում էր հայերի տներով և հավաքում հայ տղամարդկանց: Այնուհետև վերջիններիս արգելափակում էին՝ ասելով, թե Վանի նահանգապետի հրամանով նրանց հավաքում և ուղարկելու են ճանապարհաշինության, մինչդեռ այնուհետև ենթակաների միջոցով կոտորում էին բոլոր հայ տղամարդկանց: Կոտորածից փրկված Սարգիս Մանուկյանը, ով դաշունահարվելուց հետո ողջ էր մնացել, պատմում է, թե ինչպես էին ամեն օր քրդերը հավաքվում և գնում Մահսարին շտրիավորելու՝ հայերին կոտորելով իր նվիրական պարտքը կատարելու համար: Այդ էին վկայում նաև բաշկալեցի կոշկակար Մկրտիչ Թոսունյանը, Խոսրով Պուղոյանը և Քերոբ Մանուկյանը, որոնք նույնպես ականատես էին եղել այդ տեսարաններին⁴⁶:

Տարագրված հայերի այն խումբը, որն ուղևորվել էր Ջուլամերիկ, տեղ հասավ օգոստոսի 22-ին և մնաց հինգ ամիս: Այդ ընթացքում կառավարությունը տարագրվածներին ոչինչ չի տրամադրել՝ ո՛չ հաց, ո՛չ շաքար, ո՛չ թեյ և ո՛չ էլ հագուստ կամ տրեխ: Հայերը բոլոր ծախսերն իրենց գրպանից էին հոգում: Այդպես շարունակվեց մինչև դեկտեմբերի 25-ը: Այդ ամբողջ ընթացքում հայերը բանտարկյալի կարգավիճակում էին, և միակ բանը, որ լսում էին՝ իսլամացման առաջարկներն էին ու դրանց հետևող սպառնալիքները, ըստ որոնց՝ հակառակ դեպքում բոլորին սպանելու էին: Հայիոյում էին հայերին և նրանց կրոնը, սակայն բոլորն էլ ստիպված էին լուռ տանել այդ ամենը, քանի որ դա կյանքի և մահվան հարց էր⁴⁷:

1914 թ. դեկտեմբերի 18-ի կողմերը ռուսական բանակը նահանջեց Բաշկալեի շրջանից: Հասփստանի բնակիչները քրդերի և թուրքերի կատաղությանը զոհ չգնալու համար ռուսական բանակի հեռանալուց մեկ շաբաթ անց որոշեցին նույնպես հեռանալ

44 Նույն տեղում, 409:

45 Նույն տեղում, 409-410:

46 Նույն տեղում, 410:

47 Նույն տեղում, 410-411:

գյուղից, քանի որ արդեն տեղյակ էին, որ քրդերն օսմանյան զորքի հետ մեծ ջարդեր են կազմակերպել Բագում, Առակում և բուն Աղբակում: Սակայն հեռանալու նախընթաց գիշերը, երբ հայերը պատրաստվել էին ճանապարհ ընկնելու, զորքը և ամեն կողմից հավաքված քրդերը պաշարեցին գյուղը: Նրանք, ովքեր հնարավորություն ունեին փախչելու գաղտնի ճանապարհներով, փրկվեցին, իսկ մյուս մասը փորձեց ապաստանել հարևան քրդերի տներում, բայց բոլորին էլ կամ սրախողխող արեցին, կամ գնդակահարեցին: Սպանվածների հստակ թիվ հայտնի չէ, բայց 100 տուն ունեցող գյուղի տղամարդկանց գրեթե կեսը կոտորվեց: Սպանվածների մեջ էին գյուղի քահանա տեր Վարդանը, տիրացու Թորոսը, մեծահարուստներ Պողոսը, Տիգրանը, Խչոն և Գրիգորը⁴⁸:

Թուրքերն ու քրդերն իրենց հետ տարան մոտ քսան կանանց և գեղեցիկ աղջիկների: Բնակիչների ամբողջ ունեցվածքը թալանվեց: Գյուղում մնացած կանայք և երեխաները մերկ ու քաղցած ճանապարհ ընկան: Ճանապարհին շատերը սովից կամ ցրտից մահացան: Ողջ մնացածների մի մասը վերադարձել է Դիլմանի Մահլամ գյուղը, իսկ մյուսները՝ մոտ 30 տուն, բնակություն են հաստատել Կովկասի զանազան շրջաններում⁴⁹:

1914 թ. դեկտեմբերի վերջերին հասփստանցի Վահանը Պետրոսյանը իր մի հայ ընկերների հետ, թուրք և քուրդ սպաների ուղեկցությամբ տարվում են դեպի Սլահյան կոչվող քրդական գավառը, իսկ նրանց հայ ընկերներից վանքեցի Իգնատիոս Տեր-Հուսիկյանը, պոլսեցի Ավետիսը, բուլանըղջի Ասպատուրը, և սերաստացի Մարգարը, մեկ այլ խմբի հետ ուղարկվեցին Լևին գավառակ, որտեղ միայն ասորիներ ու քրդեր էին բնակվում: Տեղ հասնելուց անմիջապես հետո Իգնատիոսը սպանվում է իրենց ուղեկցող թուրքերի ձեռքով: Մյուս երեք ընկերները, որոնք հինգ տարի շարունակ հավատարմորեն ծառայել էին թուրքերին, ձերբակալվում են և Ջուլամերիկում եղած չորս այլ հայերի հետ թուրք ոստիկանների ուղեկցությամբ ձեռքները կապված ուղարկվում են Բաշկալե: Սակայն տեղ չհասած՝ երեքին էլ թալանում են ու սպանում, իսկ մյուսները հասնում են Վան և պատահականորեն փրկվում մահից: Այս ընթացքում շարունակվում էր սլահյանցիների շրջանում հարկից և զինվորագրումից փախածների որոնումն ու հավաքումը: Հաղորդվում է, որ ութ օրվա ընթացքում շուրջ հինգ տասնյակ տներ են հրդեհվել: Վահանը, Կարապետը և Միմոնը կարողացել են փախչել Ասորեստանի Տիար կոչվող գավառը, որը 15 000 տուն ասորական բնակչություն ուներ: Այստեղ նրանք ապաստանել են Մար Շիմոնի հավատարիմ մարդկանց տներում, իսկ 1915 թ. հունիսին, երբ վերադարձել են Բաշկալեի իրենց տները, դրանք «քրդերի ձեռքում աղբանոցներ դառել էին»⁵⁰:

Աղբակի գավառակի **Սորան** գյուղի կոտորածի մասին է վերապրած Մարիամ Դազարյանի վկայությունը, որը, փրկվելով կոտորածներից, բնակություն էր հաստատել Հաֆթվանում⁵¹: Սորանում տեղի ունեցածի մասին բավական մանրամասն տեղեկու-

48 Նույն տեղում, 412:

49 Նույն տեղում, 412:

50 Նույն տեղում, 411:

51 Նույն տեղում, 412-414:

թյուններ է հաղորդում նաև վերապրած Հռիփսիմե Դավթյանը, ով հետագայում բնակություն էր հաստատել Ախտախանայում⁵²:

Սորան գյուղը, որը Բաշկալե գյուղաքաղաքի հարավ-արևմուտքում էր, մի ժամանակ ամբողջովին հայերով էր բնակեցված՝ շուրջ 40 տուն, իսկ 1916 թ. դրությամբ այնտեղ մնացել էին ընդամենը 4-5 տուն հայեր⁵³:

Սորան գյուղում հիմնականում զբաղվում էին հողագործությամբ, բայց դեռ սուլթան Համիդ II-ի օրոք շեյխ Հասանի որդի Մահսարին և նրա եղբայրները զավթել էին գյուղացիների հողերը, որոնք ստիպված էին հողատերերի հողերը մշակել որպես ճորտեր⁵⁴:

1914 թ. օգոստոսին, երբ սկսվեց պատերազմը, Սորանում պատերազմական հարկ վերցրեցին՝ հագուստի և սննդի տեսքով: Սակայն Սորանի տղամարդկանց մեծ մասին չէին զինվորագրում, քանի որ նրանք քուրդ աղաներին էին ծառայում, որոնք նաև կառավարական պաշտոնյաներ էին: Զինվորագրումից խուսափելուն օգնում էր նաև քուրդ աղաներին կաշառելը⁵⁵:

Պատերազմի բռնկումից հետո գյուղի այն տղամարդկանց, որոնց զինվորագրել էին, ուղարկեցին պարսկական սահման: Չնայած հայերը չորս ամսվա ընթացքում կորցրին իրենց ամբողջ ունեցվածքը, բայց և այնպես նրանք չէին բողոքում, քանի դեռ չունեին անձնական կորուստներ: Գյուղացիներից նրանք, ովքեր գնացել էին ռազմաճակատ, կաշառել էին իրենց հրամանատարներին՝ մի քանի օրով տուն վերադառնալու համար: Սակայն նրանց տուն վերադառնալուց որոշ ժամանակ անց գյուղացիները տեղեկացան, որ ռուսական բանակն արդեն Բաշկալեում է⁵⁶: Հայերը երանության մեջ էին, քանի որ այլևս չէին լինելու իսլամացման փորձեր, չէին լսելու հայիոյանքներ իրենց կրոնի մասին, չէին թալանվելու, սակայն ամեն ինչ այդքան էլ երանելի չէր, քանի որ չորս օր էլ չէր անցել, երբ լուր հասավ ռուսների նահանջի մասին, բայց անգամ այդ դեպքում գյուղացիները չվախեցան՝ մտածելով, որ իրենց ոչինչ չեն անի, քանի որ քուրդ և թուրք աղաների գործերն անողներն իրենք էին, և իրենք էլ երբեք վատություն չէին արել նրանց⁵⁷: Սակայն ռուսների նահանջի երրորդ օրը գյուղի աղաները Բաշկալեից գիշերով գյուղ եկան և արևածագին հավաքեցին բոլոր տղամարդկանց⁵⁸՝ ասելով, որ կառավարությունը հրամայել է նրանց ուղարկել ճանապարհաշինական աշխատանքների: Գյուղի տղամարդիկ, ոչինչ չկասկածելով, հավաքվեցին, ինչպես սովորաբար անում էին իրենց աղաներից հրաման ստանալիս: Սակայն դեռ գյուղից դուրս չեկած՝ նրանց բոլորին սպանում են⁵⁹: Դրանից հե-

52 Նույն տեղում, 415-418:

53 Նույն տեղում, 412:

54 Նույն տեղում, 412-413:

55 Նույն տեղում, 413:

56 Նույն տեղում, 416:

57 Նույն տեղում:

58 Նույն տեղում:

59 Նույն տեղում:

տո քրդական խուժանը մտնում է հայերի տները և թալանում ու տանում այն ամենը, ինչ հնարավոր էր⁶⁰: Կանայք և երեխաները անպաշտպան մնացին քրդերի ձեռքում, որոնցից մեկը՝ հաջի Սաֆո անունով 80-ամյա մի ծերունի, իսլամացրեց գյուղի հայտնիներից մեկին և ամուսնացավ նրա հետ⁶¹: Գյուղում սպանվեցին ութ տղամարդ և չորս կին, որոնց բոլորի դիակներն էլ մնացին առանց թաղելու: Սպանելով ամուսիններին՝ նրանց կանանց և երեխաներին հավաքեցին մի տան մեջ՝ թողնելով մերկ ու սոված: Տեղացի քրդերը կանանցից ոմանց, ովքեր ի վիճակի էին, տանում էին լեռներ և աշխատեցնում: Այսպես նրանք կիսամեռ գոյատևեցին մինչև գարուն՝ սնվելով գրեթե միայն կանաչեղենով⁶²:

Երբ գյուղացիները մեծ զրկանքներով հաղթահարեցին ձմեռային ծանր օրերը, եկավ գարունը՝ իր հետ բերելով ավելի մեծ փորձություն: Ջնդեթ բեյի զորաբանակը, որը չորս ամիս մնացել էր Սալմաստում, նահանջեց և ուղղվեց դեպի Բաշկալե, և այդ ժամանակ քրդերի թշնամանքը հայերի նկատմամբ ավելի սաստկացավ. «Ջնդեթ բեյը հրաման տուեց իր զօրքերին անխնայ բռնաբարել և թալանել, կոտորել հայերին, նոյնիսկ 10 տարեկան աղջիկներին ձեռք ձգել»⁶³: Այսպիսի մի հարմար հրամանի սպասող քրդերն ու շեյխերը նույնպես երբևէ չտեսնված և չսլված ոճրագործություններ կատարեցին⁶⁴: Բայց և այնպես դա երկար չտևեց: Մի օր կառավարությունը փախավ, զորքն ու ժողովուրդն էլ՝ նրա հետ: Հայերին հարևան քրդերն իրենց հետ տարան որպես գերի, քանի որ դա Ջնդեթ բեյի հրամանն էր, բայց ոմանց, ովքեր փոքր երեխաներ ունեին, թողեցին՝ փոխարենը տանելով նրանց մեծ երեխաներին: Սորանից գերի են ընկել 13 տղա և 4 կին, իսկ մյուսները գիշերով փախել էին լեռներ ու թաքնվել⁶⁵:

Ուսումնասիրելով Աղբակի գավառակի հայ բնակչությանը վիճակված արհավիրքը՝ ակնհայտ է դառնում, որ առանց իշխանությունների թողստության ու լուռ համաձայնության, մահմեդական բնակչությունը կամ գավառական իշխանությունը չէր համարձակվի դիմել նման կոտորածի և թալանի, հիմնավորվում է, որ հենց բարձրագույն իշխանությունների հրամանով էր այդ ամենը տեղի ունենում:

1914-1915 թթ. Աղբակի գավառակում տեղի ունեցած հայերի զանգվածային կոտորածների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս կատարել հետևյալ եզրակացությունները.

- Աղբակի գավառակի հայության բնաջնջումն իրականացվեց նույն եղանակով ու մեթոդներով, ինչ մյուս տարածաշրջաններում: Դա փաստում է ցեղասպանության նախապես ծրագրված լինելը և դրա համակարգված իրականացումը:

60 Նույն տեղում:

61 Նույն տեղում, 413, 417:

62 Նույն տեղում, 416-417:

63 Նույն տեղում, 414:

64 Նույն տեղում:

65 Նույն տեղում:

- Ողջ գավառակում հայ բնակչության տեղահանությանը և բնաջնջմանը, որպես կանոն, նախորդում էր թալանը՝ պատերազմական կարիքների բավարարման պատրվակով կատարվող կամայական բռնագանձումներով:
- Հայերի դեմ ուղղված ցեղասպանական գործողությունների մեկնարկին նախորդում էին հակահայկական սադրանքները մուսուլման բնակչության շրջանում, որոնց նպատակն էր գրգռել վերջիններիս հայերի դեմ և ապահովել նրանց աջակցությունը:
- Գավառակում կոտորածները տեղի են ունեցել երկու փուլով՝ առաջին անգամ, երբ ռուսական բանակը 1914 թ. աշնանը մտավ Բաշկալե և այնուհետև նահանջեց, ապա՝ 1915 թ. մայիսին, երբ ռուսական զորքերը և հայկական կամավորական ջոկատները գրավեցին Վանը և կրկին մտան Բաշկալե:
- Հայերի դեմ ցեղասպանական գործողություններում լայնորեն ներգրավված էին նաև քրդերը և տեղական մուսուլմանական խառնամբոխը:
- Աղբակի գավառակի հայ բնակչությունից միայն քչերը փրկվեցին, որոնք հետո բնակություն հաստատեցին Կովկասի տարբեր վայրերում:

THE GENOCIDAL ACTIONS AGAINST ARMENIANS IN THE AGHBAK SUB-DISTRICT IN 1914-1915

Satenik A. Matosyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

In the Aghbak sub-district, there were 36 Armenian villages, six of which are used as examples to present the brutal massacres, violence, and subsequent forced deportations of Armenians in 1914–1915, based on predominantly archival sources. These examples not only highlight the systematic nature of the atrocities but also reveal the active involvement of both local Kurdish tribes and Ottoman authorities in implementing these acts. The Aghbak sub-district, strategically located near trade routes and the Persian border, was targeted due to its economic significance and geographic vulnerability during the war. This was one of the first attempts at genocidal actions carried out by the Ottoman Empire during World War I.

Key words: Armenian Genocide, Van Province, Aghbak (Bashkale) district, memoirs and testimonies, massacres, deportations.

ГЕНОЦИДАЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ В ОТНОШЕНИИ АРМЯН В АХБАКЕ В 1914-1915 ГГ.

Сатеник А. Матосян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

В районе Ахбак было 36 армянских деревень, на примере шести из которых представлены жестокие массовые убийства, насилие и последовавшие за ними насильственные

депортации армян в 1914–1915 гг., основанные на различных, преимущественно архивных, источниках. Эти примеры не только подчеркивают систематический характер преступлений, но и раскрывают активное участие как местных курдских племен, так и османских властей в их осуществлении. Ахбак, находившийся вблизи торговых путей и персидской границы, стал мишенью из-за своей экономической значимости и географической уязвимости во время войны. Это была одна из первых попыток геноцидальных действий, осуществленных Османской империей во время Первой мировой войны.

Ключевые слова: Геноцид армян, Ванская провинция, район Ахбака (Башкале), воспоминания и свидетельства, резня, депортации.

REFERENCES

- A-Do. *Մեծ դեպրեզիոն Վասպուրականում 1914-1915 թուականներին* [The Great Events of Vaspurakan]. Yerevan: Hayastan, 1917;
- Aram [Manukian]. «Իշխան (Նիկոլ Պողոսյան)» [Ishkhan (Nikol Poghosian)] *Horizon* (Tiflis), April 7, 1916;
- Arzumanyan, Makich. *Հայաստան. 1914-1917* [Armenia 1914-1917]. Yerevan: Hayastan, 1969;
- Dadrian, Vahagn. *Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով* [The Armenian Genocide Through Parliamentary and Historical Debates]. Massachusetts USA: Payqar, 1995;
- Hakobyan, Rev. Fr. Bardughimeos. *Վասպուրականի առաքելահիմն վանքերն ու եկեղեցիները* [The Apostolic Monasteries and Churches of Vaspurakan]. *Ejmiadzin* 6 (2012), 111-124;
- Hakobyan, T., Melik-Bakhshyan St., Barseghyan, H.. *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան* [Dictionary of Toponymy of Armenia and Adjacent Territories]. Vol. 1-5. Yerevan: Yerevan University publishing, 1986-2001;
- Harutyunyan, Avetis. *Հայկական կոտորածները Վան-Վասպուրականի գավառներում (1914-1915 թթ.)* [Armenian Massacres in Van-Vaspurakan Districts (1914-1915)]. *Ejmiadzin* 4 (2013), 33-45;
- Kaiser, Hilmar. “Requiem for a Thug: Aintabli Abdulkadir and the Special Organization,” in *The End of the Ottomans*, Bloomsbury Publishing Plc, ebook, (2019), 67-93;
- Kaiser, Hilmar. “Tahsin Uzer: The CUP’s Man in the East,” in *The End of the Ottomans*, Bloomsbury Publishing Plc, ebook, (2019), 93-119;
- Kirakosyan, John. *Երիտթուրքերը պատմության դարասյանի առաջ* [The Young Turks Before the Tribunal of History]. Yerevan: Hayastan, 1982;
- Tatoyan, Robert. «Վիճակագրական տվյալները Վանի նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ 1878-1914 (աղբյուրների համադրության և վերլուծության փորձ)» [Statistics of the Armenian Population of Van Vilayet 1878-1914 (Attempt

of Comparison and Analysis of Sources)]. *Hayots' ts'eghaspanut'yan patmut'yan ev patmagrut'yan hart'ser* 7 (2003), 65-79;

Անդրանիկ Օզանյան Փաստաթղթեր և նյութեր [Andranik Ozanian: Documents and Materials]. *Bulletin of Armenian Archives*, 1-2, 1991;

Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու [The Armenian Genocide in the Ottoman Turkey. Survivors' Testimonies. The Collection of Documents]. Vol. I. Yerevan: National Archive of Armenia, 2012.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Սաթենիկ Ա. Մաթոսյան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Վահագն Դադրյանի անվան համեմատական ցեղասպանագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հայերի ճակատագիրը Վանի նահանգում ցեղասպանության տարիներին:

Էլ. փոստի հասցե՝ satenik.matosyan@genocide-museum.am

Satenik A. Matosyan, Junior researcher at the Comparative Genocide Studies Department named after Vahakn Dadrian, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields – Armenian Question, history of the Armenian Genocide and the Fate of Armenians in Van Province during the genocide.

E-mail: satenik.matosyan@genocide-museum.am

Сатеник А. Матосян, младший научный сотрудник Отдела сравнительного геноцидоведения им. Ваагна Дадряна Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – Армянский вопрос, история Геноцида армян и судьба армян Ванской провинции в годы геноцида.

Эл. почта: satenik.matosyan@genocide-museum.am